

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ ПАРАДИГМИ ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ, СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЇ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

SPECIFICITY OF FORMATION OF THE PARADIGM OF THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT, CONSCIENCE AND RELIGION IN THE PHILOSOPHY OF THE LAW OF THE ERA OF THE RENAISSANCE AND THE REFORMATION

Олійник У.М.,
асистент кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницький університет управління та права

У статті аналізується зміст права на свободу думки, совісті та релігії у філософії права доби Відродження та Реформації, адже саме цей період є особливо значущим в аспекті як теоретичного осмислення цього права, так і понятійного та концептуального його оформлення, а також розширення можливостей його практичного, реалізаційного вияву. Вагомий вплив на розвиток уявлень про свободу совісті в епоху Відродження у її філософсько-правовому розумінні справили праці таких мислителів, як Т. Мор, Ф. Рабле, Е. Роттердамський, Л. Валла. В епоху Реформації значний вплив на зміну філософського мислення справили М. Лютер, Т. Мюнцер, Е. ла Боесі, Ф. Меланхтон, У. Цвінглі, Ж. Кальвін та ін. Констатується, що саме у зазначені періоди найбільш повно та цілеспрямовано сформувалася парадигма свободи думки, совісті та релігії.

Ключові слова: свобода думки, совісті та релігії, Відродження, Реформація, філософсько-правова парадигма, вільнодумство, природне, невідчужуване право, атеїзм, примус у релігії, деїзм, переконання, віра, свобода віросповідання.

В статье анализируется содержание права на свободу мысли, совести и религии в философии права эпохи Возрождения и Реформации, поскольку именно этот период является особо значимым в аспекте как теоретического осмысления этого права, так и понятийного и концептуального его оформления, а также расширения возможностей его практического, реализационного проявления. Существенное влияние на развитие представлений о свободе совести в эпоху Возрождения в её философско-правовом понимании оказали труды таких мыслителей, как Т. Мор, Ф. Рабле, Э. Роттердамский, Л. Валла. В эпоху Реформации значительное влияние на изменение философского мышления произвели М. Лютер, Т. Мюнцер, Э. ла Боези, Ф. Меланхтон, В. Цвингли, Ж. Кальвин и др. Констатируется, что именно в указанные периоды наиболее полно и целенаправленно сформировалась парадигма свободы мысли, совести и религии.

Ключевые слова: свобода мысли, совести и религии, Возрождение, Реформация, философско-правовая парадигма, свободомыслие, естественное, неотчуждаемое право, атеизм, принуждение в религии, деизм, убеждения, вера, свобода вероисповедания.

The content of the right to freedom of thought, conscience and religion in the philosophy of the law of the era of the Renaissance and the Reformation is analyzed. Arguments are made in favor of the fact that this period is especially significant both in the aspect of theoretical understanding of this right, as well as their conceptual and conceptual design, as well as the expansion of the possibilities of practical, realizing their manifestation.

The works of such thinkers as T. Mor, F. Rabelais, E. Rotterdam, L. Walla have made a significant influence on the development of representations of freedom of conscience in the Renaissance period in its philosophical and legal sense. In the era of the Reformation, M. Luther, T. Muntser, E. la Boesi, F. Melanchthon, W. Zwinglie, J. Calvin and others made a significant influence on the change of philosophical thinking. It is stated that it is precisely in the above-mentioned periods that the paradigm of freedom of thought, conscience and religion was formed most fully and purposefully. Since in the Renaissance the idea of freedom of thought, conscience and religion acquired a new philosophical and theoretical basis, and on the eve of the Reformation its practical implementation took place.

Key words: freedom of thought, conscience and religion, Revival, Reformation, philosophical and legal paradigm, free-thinking, natural, inalienable right, atheism, compulsion in religion, deism, belief, faith, freedom of religion.

Право на свободу думки, совісті та релігії є найважливішим компонентом загальнолюдських цінностей, над яким протягом кількох століть працювали вчені-юристи та філософи. Поступово утверджувалося розуміння його суті, особливостей, необхідності в сучасному демократичному суспільстві. Це право, як і ступінь його вияву, усвідомлення та смислово навантаження в кожну епоху було різним. Проблеми, що назріли сьогодні в нашому суспільстві, пов'язані зі сферою застосування права на свободу думки, совісті та релігії, роблять актуальним дослідження його змісту в різні історичні епохи, зокрема й у період Відродження та Реформації, коли сформувалося не лише нове світосприйняття, а й теоретичне підґрунтя та практичне закріплення аналізованого нами права.

Різноманітні аспекти права на свободу думки, совісті та релігії у добу Відродження аналізували такі мислителі, як Т. Мор, Ф. Рабле, Е. Роттердамський, Л. Валла. В епоху Реформації значний вплив на розвиток філософського мислення справили М. Лютер, Т. Мюнцер, Е. ла Боесі, Ф. Меланхтон, У. Цвінглі, Ж. Кальвін.

Метою статті є пошук змістовних характеристик та еволюції змісту філософсько-правових поглядів щодо особливостей становлення права на свободу думки, совісті та релігії в періоди Відродження та Реформації.

Доба **Відродження** була досить важливим етапом розвитку соціально-політичного та правового утвердження

ідей свободи думки, совісті та релігії. Цей період виступав як своєрідна духовна формація, що виділялася власною світоглядною матрицею. **Відродження** охоплює XIV – XVI ст. в Італії і XV – XVI ст. в інших країнах Європи. Як і будь-який інший період, ця доба має свої філософські, правові та політичні особливості, оскільки саме тоді сформувалася ідейний рух, що отримав назву гуманізму.

Франсуа Рабле (1494–1553 рр.) вирішує досить складні релігійні питання, пов'язані з критикою боротьби різних релігійних напрямків, у четвертій частині свого роману під назвою «Гаргантюа і Пантагрюель». Він наголошував, що людина є вільною у своїх думках, почуттях і сама обирає форму їх вираження. Думка не підлягає ніякій опіці, над нею не повинно бути чужої волі, яка б заважала їй розвиватися. Кожен відчуває щось, а тому і повинен думати про це, як хоче. Таку свободу думки мислитель проголошував не для когось одного, а для великої групи людей [1, с. 240]. Ф. Рабле відстоював вільнодумство та піднімав на сміх будь-яке примушування до сповідування релігії. У питаннях, що стосувалися релігії, мислитель відстоював тільки етичну сторону. Як гуманіст, він визнавав за людиною невід'ємне право вільного вибору релігії, оскільки все його життя було наповнене боротьбою за духовну свободу. Його релігія була близькою до деїзму та пантеїзму і зовсім не підпадала під вплив папістів. Ставлення Ф. Рабле до свободи релігії було синтетичним та

універсальним, тому не можна впевнено говорити, чи був він прихильником певної філософської системи чи іншої релігійної доктрини. Рабле, всебічно вивчивши філософські системи минулого, замислюється над проблемами сьогодення. У творі Ф. Рабле відчувається вплив стоїцизму і скептицизму, а також раціоналізму і стихійного матеріалізму.

Еразм Роттердамський (1469–1536 рр.) особливу увагу звертав на розвиток свободи совісті. У своїй роботі «Похвала глупоті» він приділяв увагу розвитку релігійних прав, у контексті чого критикував духовенство. Мислитель наголошував, що вони відійшли від призначення, посланого їм Богом, показуючи їх досить таки зажерливим станом, який служить лише феодалам із метою збагачення останніх [2, с. 147]. Його ідеї значно послаблювали позиції католицької церкви у суспільстві. Крім того, він відстоював думку, що розвиток християнства, вільне сповідання саме цієї релігії веде до виправлення особистості злочинця [3, с. 25]. Такими ідеями Е. Роттердамський заклав ідеологічні основи нового руху, що отримав назву Реформація.

У працях **Лоренцо Валли** (1407–1457 рр.) право на свободу релігії синтезує з мораллю вже не на середньовічній, аскетичній основі, а на новій гедоністичній, яка відображає думку правителів великих італійських міст, а не феодалів. Крім того, Л. Валла не відстоював поширення якоїсь однієї релігії, його погляди нерозривно пов'язані з особливостями епохи, в яку він жив, з гуманістичними ідеями [4, с. 36].

Ніколо Макіавеллі (1469–1527 рр.) у праці «Правитель» обгрунтував ідею, що нова держава потребує нової релігії, оскільки держава постійно розвивається, змінюється її устрій, із яким, відповідно, змінюється релігія. Держави, які спираються на релігію, є досить могутніми, незалежно від того, які вчинки здійснюють їх правителі. Будь-яка релігія в процесі свого розвитку має стати джерелом влади в руках правителя. Він вважав, що всі закони, права породжені розумом людини та історичним досвідом, а не йдуть від Бога та релігії [5, с. 17]. Така позиція мислителя є спірною, оскільки правом на релігію він наділяє держави в особі правителів, і нічого не вказує про вільне сповідання релігії людиною. Також він наголошував, що, якби не існувало релігії, її довелось б вигадати, оскільки політичній еліті було б дуже важко керувати народом без неї. Право на свободу релігії включає у себе певні норми, які санкціонують та контролюють поведінку людей. Саме завдяки цим нормам існує мир у суспільстві.

Англійський філософ **Томас Мор** (1478–1535 рр.) у своїй праці «Утопія» відроджує право кожного сповідувати будь-яку релігію, вільно пропагувати її та утримуватися від образ інших релігій. На його думку, повинно каратися розпалювання фанатизму, насильство та образа іновірців. Релігія є чимось найсвятішим, що послане людині з неба, і ніхто не може знайти нічого більш правдивого. Т. Мор нехтував забобонами, стверджуючи, що всі повинні одностайно визнавати тільки ту релігію, котра перевершує інші розумністю. Філософ не мав жодного сумніву з приводу того, що інші релігії вже давно могли б зникнути, оскільки людина має право на вибір релігії. Людина, задумавши змінити релігію, може спіткнутися з невдачею, витлумачивши її так, ніби вона сталася не випадково, а як результат волі божества, культ якого залишають [6, с. 114]. Акценту ж на свободі думки у працях мислителя майже не робиться, хоча вказується, що кожна думка існує сама по собі, оцінювати, наскільки вона правильна, ніхто не може, оскільки час нам цього не дозволяє зробити, та й необхідності в цьому немає. Думки повинні викладатися в різних статутах, але ніхто в жодному разі не повинен захищати їх.

Французький філософ **Мишель де Монтень** (1533–1592 рр.) у праці «Проби» вважає, що джерелом всіх свобод є людський розум. У його концепції віротерпимість поширюється на всі переконання [7, с. 144].

Епоха Відродження значно вдосконалила античну парадигму суспільного життя, наділивши людину суб'єктивністю у відносинах із Богом. Так, особа віддає багато справ на волю богу, але за нею залишається можливість брати участь у власному житті.

Філософ **Джованні Піко делла Мірандола** (1463–1494 рр.) у своїй праці «Промова про гідність людини» наголошував, що всі морально-етичні міркування епохи обумовлені вільною творчістю людини-творця, котра наділена божественним талантом [8].

Умовно цю добу можна назвати своєрідним «проектом емансипації людини», у якій варіювався баланс між «ми-ідентичністю» та «я-ідентичністю» на користь другої [9, с. 24]. Гуманісти епохи Відродження наголошували на тому, що такі категорії, як католики, магометани, буддисти, іудеї та язичники йдуть до Бога різними шляхами, які, за своєю суттю, є спільним єдиним шляхом [10, с. 524]. Всі мислителі в цей період підтримували повну заглибленість людини в земне буття, сповідували свободу особи. З іншого боку, гуманісти, на думку професора Гарвардського університету Крейна Брінтона (1898–1968 рр.), «повністю не звільнилися від старої інтелектуальної традиції середньовіччя, що шукала відповіді на всі питання в авторитетів, у працях знаменитих попередників. Різниця була лише в тому, що гуманісти замінили батьків церкви, Аристотеля і середньовічних вчителів сукупністю збережених грецьких і римських творів, літературних і філософських, а в тих випадках, коли вони все ще активно цікавилися релігією, вони старанно вивчали Біблію – в єврейському або грецькому оригіналі» [11, с. 327].

Була ще одна сфера, в якій повинно було відбутися неминуче зіткнення церкви і філософсько-правових та політичних поглядів гуманістів. Вихід на історичну арену нових продуктивних сил і утвердження в соціальній структурі нового класу, буржуазії, супроводжувалося гострою ідеологічною боротьбою між протидіючими соціальними силами. Стара феодальна знать не бажала добровільно поступатися своїми правами і привілеями і запекло відстоювала їх. Буржуазія ж, борючись за політичне й економічне панування, намагалася обмежити владу церкви і пристосувати релігійну ідеологію до своїх потреб.

Епоха Відродження принесла послаблення духовного гніту релігії, що було пов'язано з подальшим розвитком суспільства, науки, культури, мистецтва, філософії. У працях філософів-правників того часу піддавалася критиці середньовічна схоластика, уявлення про божественну природу влади, застарілі правові норми, догмати церкви, релігійна мораль. Головним завданням філософії стала розробка принципів активної участі людини у перетворенні дійсності. Ця епоха формувала нове світосприйняття, яке на практиці виражалось у потребі свободи розуму, знання та творчості. Зовсім по-іншому осмислювалася філософія античності, стверджувалися ідеї світського гуманізму.

Поряд із філософськими вченнями епохи Відродження, істотний внесок у зміну філософського мислення внесли ідеї **Реформації (XVI ст.)**, яка поставила у центр дослідження проблему людини, розуміння її місця у світі, змісту життя, а найголовніше – людської свободи. І, хоча поняття «свободи» виникло давно та вважалось іманентно притаманним кожній людині й розумілося як можливість певної поведінки людини, не забороненої законом, поняття «свободи совісті» було введено у науковий вжиток досить пізно такими мислителями, як М. Лютер, Дж. Локк, Ф. Вольтер.

Одним із найяскравіших представників Реформації був **Мартін Лютер (1483–1546 рр.)**. Він не був філософом, проте у своїй теології відстоював ідеї, які відображають зміни у філософській думці. Він найпершим обгрунтував ідею свободи совісті, одночасно протиставляючи її свободі волі. Мислитель наголошував, що жодна людина не може чогось робити з власної волі, не залишивши

свободу совісті в собі. М. Лютер вказував, що совість має здатність розсуджувати, яка робить людину причетною до Бога і, водночас, свідчить про її богозалишеність [12, с. 25]. У своєму реформаторському творі «Про свободу християнина» він обґрунтовував принцип свободи релігії як всезагальний принцип правосвідомості, свобода совісті ж зводилася до інтимно-особистісного процесу. На його думку, кожен закон, під владу якого підпадає совість людини, не просто зазіхає на права Бога, але і творить нерозумну справу, оскільки нікого не можна примусити вірити [12, с. 15]. Під свободою релігії М. Лютер називав найголовніший та найперший принцип правосвідомості. З релігійно-морального погляду мислитель обґрунтовував також права та обов'язки кожного члена суспільства, вбачаючи в них порятунок свого вчення силою лише однієї віри. Все повсякденне життя людини базується на виконанні свого обов'язку перед Богом. Кожна особа повинна домагатися дій, що беруть свій початок зі спокути провини перед Богом. Уявлення М. Лютера про свободу совісті зводилося до того, що право вірити за своєю совістю означало право на спосіб життя, який би диктувався вірою і обирався відповідно до неї. Всі філософсько-правові постулати мислителя ґрунтувалися на тому, що, по-перше, свобода віри за совістю вважалася універсальним правом, яке було рівним для всіх; по-друге, свобода совісті включала в себе свободу слова, преси та зборів; по-третє, кожне право людини повинно реалізовуватися в непокорі владі держави, яка була спрямована на обмеження свободи совісті [13]. У тезах і наступних роботах М. Лютера містяться філософське, правове і богословське обґрунтування принципів свободи совісті і свободи віросповідання. М. Лютер пов'язував свободу совісті християнина з вимогою вільної проповіді та безперешкодного поширення Святого Письма. Відомий вислів Лютера про свободу совісті: «У справах совісті Бог хоче бути один, і тільки Його слово може тут панувати» [12, с. 20]. Одночасно реформатор підкреслював, що віруючий повинен неухильно виконувати свої громадянські обов'язки, бути законослухняною людиною.

Продовжуючи висвітлювати дане питання, варто згадати також філософсько-правові погляди лідера плебейського угруповання **Томаса Мюнцера** (1490–1525 рр.), який ставив вимогу рівності всіх перед Богом, звертав увагу на те, що людина повинна мати свободу вибору ставлення до релігії. Погляди Т. Мюнцера та М. Лютера на розуміння поняття свободи совісті відрізнялися дуже суттєво, адже відображали різні соціальні ідеали та інтереси, неоднакове ставлення до свободи совісті народних мас та буржуазії. Вони пов'язували боротьбу за свободу релігійної совісті з боротьбою за соціальні перетворення. Т. Мюнцер пов'язував вимоги свободи совісті, вільного сповідання релігії зі свободою підприємництва, жадаючи рівності всіх перед Богом і навіть всіх на землі.

Становлення уявленнє про свободу совісті в епоху Реформації характеризувалося позбавленням від релігійного та містичного змісту. Філософи-мислителі зводили поняття свободи совісті до свободи релігійної совісті, що пояснювалося пануванням релігійного світогляду.

У цю епоху велся запеклі атаки тираноборців проти концентрації абсолютної влади в руках монарха. Саме тоді на світ з'явився трактат французького філософа-гуманіста «Міркування про добровільне рабство» **Етьєна ла Босі** (1530–1563 рр.), у якому автор намагався знайти відповідь на два питання: по-перше, чому мільйони людей самі відмовляються від своєї свободи, стаючи невільниками правителів, і, по-друге, завдяки чому правителям вдається досягати цього стану і утримувати його [14, с. 119]. Е. ла Босі вважав, що в стародавні часи володарі насильством і обманом забирали у людей природно притаманну їм свободу думати, висловлюватися, вірити в Бога. Поступово людська пам'ять забувала це зло, з ним примирилися; воно вкоренилося і стало відтворюватися вже силою звич-

ки. Так звані добродії всіма способами привчають своїх підданих усвідомлювати і відчувати себе безправними рабами. Від свободи люди відрікаються також внаслідок боягузтва, страху, які породжує в них тиранічний режим. Нарешті, у підневільний стан вони впадають через благоговіння перед верховною владою, що вселяється різними пишними символами і ритуалами.

Філіп Меланхтон (1497–1560 рр.) був сподвижником М. Лютера та сформулював свої погляди у «Аугсбургському віросповіданні», де виклав ідею можливості спасіння, умовою якого є дотримання тільки однієї віри, однієї релігії. Всі віруючі у питаннях віри перед Богом є рівними, що призвело до скорочення церковної ієрархії і культу [15, с. 52]. Він наполягав на тому, що влада походить від Бога; Новий Заповіт не встановлює ніякого певного державного устрою, але вимагає покори можновладцям; держава є сховищем для законів і зобов'язана охороняти право на сповідання релігії; правителям належить право перетворення церкви; нечесливим велінням світської влади коритися не слід. Останнє застереження усувало безумовність покори, але те, що було несправедливим для підданого, могло здаватися благочестивим для правителя, якого Ф. Меланхтон дозволяв переслідувати за богохульство. Адже правитель міг вбачати богохульство в тому, що для його підданих могло здаватися справжнім розумінням писання. Свобода ж совісті трактувалася мислителем як невідчужуване особисте надбання.

Ульріх Цвінглі (1484–1531 рр.) був представником бюргерського напрямку Реформації та виступав проти всяких переслідувань на релігійному ґрунті. Він продовжив ідеї М. Лютера, але в своїх поглядах був більш послідовним та раціоналістичним, оскільки наполягав на тому, що кожне положення його віровчення має бути обґрунтоване текстом Біблії. Мислитель вказував, що Святе Письмо нам дав Господь, а не людина, а тому Той, Хто просвічує всіх, допоможе зрозуміти все, від нього все виходить [15, с. 68].

У контексті розгляду даного питання доцільно також згадати про погляди **Жана Кальвіна** (1509–1564 рр.), інтерпретація поняття свободи совісті якого залишила дуже мало місця для висловлення незгоди з прочитанням Святого Письма, котре пропонував женевський реформатор. У своєму головному творі «Повчання в християнській вірі» (1535–1559 рр.) він часто згадував про свободу совісті. Бог, відзначав Кальвін, є єдиним паном людської совісті, яка є «живим почуттям шанування Бога». Совість має справу тільки з Богом, а не з людьми, і тому повинна управлятися тільки Словом Божим. Свобода совісті полягала в щирому прийнятті виключно тих настанов, які базуються на ясному авторитеті Біблії. Дотримуватися їх треба «не з марновірства, а зберігати свободу совісті, добровільно їм підкоряючись». Одночасно Ж. Кальвін різко критикував закони католицької церкви, які, на його думку, спрямовані на те, щоб «зв'язати душі людей перед Богом і облупити їх масою дріб'язкових приписів». Католицька церква, вказував Ж. Кальвін, не має права примушувати совість людей підкорятися своїм законам, оскільки вони не ґрунтуються на Писанні і, отже, є лише «тиранією людських настанов» [15, с. 73]. Що стосується права на свободу релігії, то Ж. Кальвін наполягав на тому, що не держава повинна визначати, яка релігія має панувати, і в жодному разі держава не повинна панувати над церквою, а, навпаки, має дотримуватися приписів церкви.

Тому основним питанням щодо свободи совісті та релігії, яке неминуче поставало перед кожним мислителем, було те, якою мірою ці свободи можуть (або не можуть) узгоджуватися з міркуваннями державного порядку, лояльністю громадян до влади. Адже релігія існувала за визначеною католицькими та протестантськими правителями формулою «чия влада, того і віра», що було вкрай бажаною умовою існування стійкої держави.

Французький політичний філософ **Жан Боден** (1530–1590 рр.) під враженням від спустошливих воєн гугено-

тів, в основі яких лежав релігійний фактор, сформулював тезу про допустимість існування кількох віросповідань в державі, вважаючи це меншим злом порівняно з безперервною громадянською ворожнечею. Примус до віри Ж. Боден вважав справою не тільки безперспективною, а й небезпечною, що представляє набагато більшу загрозу державі, ніж будь-яка форма християнства [15, с. 73].

Епоха Реформації означала для одних повернення віруючих до Святого Письма (без посередництва священників і ченців), для інших – відмову церкви від своїх багатств, насамперед монастирських угідь, для третіх – здешевлення утримання цього інституту і т. д., але для всіх протестантів це був процес піднесення людського розуму, часткового відступу перед знанням, а, отже, і нових можливостей проявів особистості, світських асоціацій, приватного життя. Заслугою Реформації можна вважати включення в життєдіяльність суспільства поняття «свободи совісті і свободи віросповідання» у формі вільного вибору віруючими однієї з конфесій християнства. Але в цілому епоха Реформації дійсно ознаменувалася проголошенням принципу свободи совісті. Громадяни цілого ряду країн Західної Європи отримали право вірити і діяти за власним внутрішнім переконанням. Тим самим була закладена основа свободи совісті, релігійного індивідуалізму, свободи релігій і віротерпимість. Реформація стала тим періодом, який вшент змінив всю духовну атмосферу Європи, оскільки всі керувалися своєрідним алгоритмом – від зовнішньої релігійності до

внутрішнього світу людини, відкривши цим самим шлях до свободи релігії [16].

Отже, в епоху Реформації право на свободу релігії набуло більш реального характеру, оскільки поширювалися вимоги свободи релігійних переконань, свободи релігійних союзів, вільної релігійної проповіді, безперешкодного розповсюдження Біблії. Гасло свободи релігії, а саме свободи віросповідання, було найпершою політичною буржуазно-демократичною вимогою.

Розглядаючи формування парадигми права на свободу думки, совісті та релігії у добу Відродження та Реформації, ми можемо переконатися в тому, що саме тоді вона сформувалася більш точно та цілеспрямовано, набула чіткішого теоретичного, концептуального оформлення та суспільної актуалізації. Найзначнішим надбанням філософсько-правової думки епохи Відродження та Реформації став висновок про те, що свобода думки і совісті є передумовою і обов'язковою ознакою демократично організованого суспільства, де свобода релігії займає особливе важливе місце. У добу Відродження зовсім по-новому осмислювалася філософія античності, стверджувалися ідеали світського гуманізму. Склалося розуміння того, що такі види духовної діяльності, як етика, мистецтво, філософія, наука і політика незалежні від релігії і можуть розглядатися поза зв'язком із нею. Загальнолюдські цінності стали мірилом соціального життя. Все це стимулювало теорію та практику антиклерикалізму, активізувало вимоги секуляризації церкви, свободи віросповідання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Михайлов А.Д. История всемирной литературы. Т. 3. М., 1985. С. 240–251.
2. Эразм Роттердамский. Похвала Глупости / пер. с латин. Москва: Государственное изд-во худож. лит., 1960. 167 с.
3. Білецький В.Б. Виправлення девіантної особистості: філософський погляд. Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. 156 с.
4. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / перевод с латин. В.А. Андрушко, Н.В. Ревякиной, И.Х. Червяка. Издательство Наука Москва, 1989. 465 с.
5. Дзьобань О.П., Гайдашук К.В. Філософсько-правові аспекти творчості Н. Макіавеллі. Право і безпека. 2006. № 5. С. 15–19.
6. Утопія / перекл. з латин. Й. Кобова. К.: Дніпро, 1988. 209 с.
7. Дик П.Ф. Основы религиоведения: учебник. Астана-Костанай, 2000. 485 с.
8. Новак-Каляева Л. Джерела формування концепції прав людини в процесах європейського державотворення. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2012_9_5.
9. Степун В.С. Философия в эпоху перемен. Вестник Московского университета. Философия. 2006. № 4. С. 23–24
10. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. М., 1978. 552 с.
11. Crane Brinton. The Shaping of the Modern Mind. 1963. 588 p
12. Лютер М. Про свободу християнина. Библия-центр, 2001. 22 с.
13. Філософсько-правова думка епохи Відродження і Реформації. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/16Chast1Rozd3Tema2Paragraf1.htm.
14. Боесі Е., де ля. Міркування про добровільне рабство. Всесвіт. 2000. № 9/10. С. 115–129.
15. Грицов А.А. Историчний огляд формування поглядів на свободу совісті й віросповідання. Свобода совісті у її історичному розвитку: дис. канд. филос. наук. М. 1980. 189 с.
16. Бабій М. Свобода совісті: теоретико-методологічні основи і концептуальні засади історіофілософської та релігієзнавчої експлікації етапів розвитку і формування її парадигми. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/15564/10-Babiy.pdf?sequence=1>.